

SƏDAQƏT SƏLIMOVA
Bakı Slavyan Universiteti
sadaqat@mail.ru

SOMATİK FRAZEOLÖGİ VAHİDLƏR

Açar sözlər: sabit, elm, adət-ənənə, Ş.Balli, dilçilik, vahid.

Key words: stable, science, tradition, Ş.Balli, linguistic, unity.

Ключевые слова: наука, традиция, Ш.Балли, лингвистика, единство.

Dilin ictimai-tarixi hadisə olması dilçilikdə artıq qəbul edilmişdir və bu cəhət dilin başqa sahələri kimi, onun frazeologiyasına da aiddir. Belə ki, hər bir dilin frazeoloji vahidləri də zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirərək sistem halına düşmüşdür. Frazeologizimlər hər bir xalqın həyat və yaşayış tərzini, sənət-peşəsi, mifik düşüncəsi, dini və mövhümi təsəvvürləri, adət-ənənəsi, dünyagörüşü ilə əlaqədar yaranmış və hal-hazırda da yaranmaqdadır. Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadələrin və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, *phrases-ifadə*, *logos-nəzəriyyə*, *elm* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin ganunauyğun inkişafını, mənşeyini və yanma xüsusiyyətlərini, forma və zənginliyini, işlədilmə imkanlarını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və s. tədqiq edir. Ümumi dilçilikdə frazeoloji tədqiqatların intensivləşməsində Ferdinand dö Sössür və Ş. Ballinin böyük xidmətləri vardır. Ferdinand dö Sössür dildəki sabit söz birləşmələrini sərbəst söz birləşmələrindən belə fərqləndirir: “Biz hər şeydən əvvəl, külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən, daxilindəki ayrı-ayrı mənələrə malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu, məqbul sayılmır. Bu söz birləşmələrinin ənənəyə görə daşdığı məna komponentlərinin bütövlükdə mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Bu cür söz birləşmələri düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə olunur” (4, 220-223).

“Frazeologiya” termininə dilçilikdə Ş.Balli tərəfindən maraqlı yanaşma vardır. XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə məşğul olan Şarl Balli dilçilik tarixində birinci olaraq frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. O, nitqdə iki növ söz birləşmələrinin olduğunu müşahidə etmiş, bunlardan sabit söz birləşmələrinin mahiyyəti onu xüsusi olaraq maraqlandırmışdır. Bu növ birləşmələri frazeoloji qrup adlandıraraq onları sinxronik planda şərh etməyə çalışmışdır. Ş.Balli söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki,

birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidərini təmsil edir. Birləşmələrin bəziləri frazeoloji tərkiblər yaradır və nəticədə dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur (1,262).

Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi, frazeologiya da iki hissəyə ayrılır: 1) ümumi frazeologiya, 2) xüsusi frazeologiya. 1.Ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problemləri müəyyənləşdirilir. 2.Xüsusi frazeologiyada isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik strukturu və s.cəhətləri təsvir olunur. Frazeologiya az öyrənildiyindən onun obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün vahid konkret termin yaranmamışdır. Odur ki, bu sabit söz birləşmələri bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adlar altında verilmişdir. Onlar sabit söz birləşmələrini frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, idiomlar, frazemlər və ya frazeologizmlər və s. kimi terminlər vasitəsi ilə adlandırmışlar. Fikrimizcə,dildə belə sabit söz birləşmələrini frazeologizmlər adlandırılması daha məqsədə uyğundur.

Hər hansı bir fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və ya daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olub, koponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, qurluşca sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, dildə hazır şəkildə mövcud olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeologizimlər deyilir. Frazeologizmi təşkil edən sözlərin hamsı ümumilikdə bir məna təşkil edir və onları bir-birindən ayırmaq və hər bir sözü müstəqil mənada düşünmək qeyri mümkündür. Bu nöqtəyi nəzərdən frazeologiyanın dərinədən tədqiqinin zəruriliyi dilçiləri belə bir qənaətə gətirmişdir ki, dilçiliyin bu sahəsi leksikologiyanın tərkib hissəsi deyil, xüsusi dilçilik fənnlərindən biri kimi nəzərdə tutulmalıdır.

Dilçilikdə ilk dəfə *somatik* tərkibli frazeoloji birləşmələr haqqında bəhs edən fin-üçor dilçisi F.O.Vakk olmuşdur. Eston dilinin frazeoloji birləşmələrini tədqiq edən F.O.Vakk bədən üzvləri ilə bağlı frazeoloji birləşmələr üzərində xüsusi dayanaraq onları yunan dilində “*somo*”, yəni bədən adlandırmışdır. Öz tədqiqatında dilçi belə bir qənaətə gəlmişdir ki, somatizimlər eston dilinin frazeologiyada xüsusi bir təbəqə olaraq qədim dövürlərdən mövcud olmuşdur (2,23). Fransız dilini tədqiqinə görə çox məşhur olan rus dilçisi V.Q.Qak somatik tərkibli frazeoloji birləşmələri canlı və cansız təbiətə görə aşağıdakı qruplara ayırır: 1) Antroponim tərkibli FB(frazeoloji birləşmələr); bura şəxsi təyin edən söz birləşmələri aid edilir və ümumi terminlərlə ifadə olunur. Məsələn, *homme de lettre* - yazıçı, *ədib*; *femme du monde* – *dünyəvi qadın*, *ilahə*; 2) İnsanda fizoloji inkişafı ifadə

edən FB. Məsələn, *vieille barbe-qoca,qoca kaftar*; 3) Əsasını insan orqaniziminin fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən maddələr təşkil edən FB. Məsələn, *avoir le sang chaud – istiqanlı olmaq ; se faire du mauvais sang – narahat olmaq, həyacanlanmaq*; 4) Əsası sinir və ürək-damar sisteminin elementlərindən düzələn FB. Məsələn, *un paquet de nerfs – sinir dəsti,səbrli olmaq ; se saigner au quatre veines – dəridən-qabıqdan çıxmaq*; Mənbəyini bir şəxsin zehni, psixi və mənəvi həyatına aid mücərrəd konsepsiyalar təşkil edən FB. Məsələn, *faire de l'esprit – ağıl göstərmək; se faire des idées - təsəvvür etmək, xəyallar qurmaq*; 4) Davranış qaydaları ilə əlaqəli olan FB. Məsələn, *ne pas payer de mine – cazibədarlıqda fərqlənməmək; faire la grimace – narazılığını ifadə etmək*; 5) İnsana məxsus bədən üzvlərindən əmələ gələn FB. Bu alt qrupa daxil olan FB özündə əsas bədən üzvlərini, həzm, psixi və zehni fəaliyyəti əks etdirir. Məsələn, *avoir la langue trop longue - dili uzun olmaq;avoir le coeur sur la main- ürəyi yumşaq olma* (6,78).

Frazeologiyada insana məxsus bədən üzvlərindən əmələ gələn frazeoloji birləşmələrinə eyni zamanda somatik tərkibli birləşmələr, somatizmlərdə adlandırılır. Bildiyimiz kimi, somatik tərkibli birləşmələr hər bir dildə mövcud olan universal leksik qruplardan biridir. Məhz belə universal leksik qrupların tərkibində antroposentrik paradigmanın müəyyənləşdirilməsi bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, müasir elmdə, frazeologiya bölməsində “insan dildə” faktoru əsas prinsip olaraq qalmaqdadır. Antroposentrik paradigmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də istiqamətin şəxsiyyətə yönəldilməsi ilə əlaqələndirilir. Yəni,bədən hissələri gözlərin qarşısında daim olması səbəbindən onlar müqayisə üçün orijinal standartlar halına gəlir. Burada insan bir növ hər şeyin ölçüsü kimi çıxış edir. Bədən üzvlərin adlarını istifadə edərək, danışan şəxs hərəkətin sürətini təyin edə bilir. Məsələn, *en un clin d'oeil – bir göz qıpımında, və ya bir anda ; à la barbe de qn - yaxında, əl altında ; à une heure sans nom-gecə yarsı, de longue main – çoxdan və s.* Bu haqda V.Q.Qakın fikirlərinə müraciət etsək fikrimizi daha aydın izah edə bilərik. Dilçinin fikrincə, hər kəs hər hansı sahə və ya peşə ilə əlaqəli olan bir növ terminoloji xarakter daşıyan frazeoloji birləşmələri başa düşməyə bilər, lakin onların bizə ötürdükleri məlumat və ya informasiya nitqin anlaşılıqlı olmasında ilkin faktor kimi qəbul edilməlidir (7,183). Bu fikirə N.A.Vlasovada da rast gəlmək olar. Məsələn o, qeyd edir ki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, bədən müəyyən hissələrini: baş, qol, ayaq, göz, qulaq, ağız kimi anlamını bildirməyən söz tapılsın. Somatizmlər isə hər hansı bir insan cəmiyyətində zəruri olan bir insan konsepsiyasının və əlaqələrinin dairəsini təmsil edir, bu olmadan insan nitqini təsəvvür etmək çətindir(3,27).Bu baxımdan tam əminliklə söyləyə

bilərik ki, somatik leksikon yüksək istifadənin və inkişaf etmiş polysemini göstəricisidir.

Frazeologiyada somatik tərkibli birləşmələrin sayına görə fransız dili çox zəngindir. Məsələn, rus dilçisi G.G.Sokolova fransız dilinin bütün somatizmlərini ümumi mənası olan 4 tematik alt qrupa bölünmüşdür: *baş, gövdə, yuxarı ətraflar, aşağı ətraflar* (8,144).

Frazeologiyada somatik tərkibli frazeologizmlərin mahiyyətini yekunlaşdıraraq onu qeyd edə bilərik ki, fransız dilinin frazeoloji sistemi əhəmiyyətli potensiala malikdir. Frazeoloji birləşmələr üçün xarakterik olan məcazi və konnotativ mənalar somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr üçün də xarakterikdir. Fransız dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin metaforik mənasını təhlil edərkən, biz onların müəyyən leksiko-semantik qruplara bölünməsinə müəyyən etdik. Bu təhlil zamanı, əsasən, somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin leksik mənaları deyil, semantik mənalarına üstünlük verilmişdir. Fransız dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin məcazi mənalarını təhlilində biz rus dilçisi İ.E.Qorodeçkoyun bu sahədə apardığı təhlili öz tədqiqatımızın uğurlu alınması üçün əsas götürdük. İ.E.Qorodeçkoy öz tədqiqatında fransız dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşmələri növbəti leksik-semantik qruplara ayırır:

1).Xarakter göstəriciləri. *Uyğunluqla əlaqəli. Cela vient comme un cheveu dans la soupe - şorbada çıxan tük kimi. Saisir l'occasion par les cheveux- saçlar vasitəsilə qamarlamaq, fürsətdən istifadə etmək. Un cheveu même à un ombre- gölgədə qalan saç kimi.Tiré par les cheveux-saçlarından dartmaq- süni, inandırıcı olmayan.*

2).Hissiyat. *Qorxu,inciklik ilə bağlı. Cela fait dresser les cheveux sur la tête- saçların başda dik durması, tükləri biz-biz olması.S'arracher les cheveux-saçlarını yolmaq.*

3).Münasibət. *Hədə, qorxu, düşmənçilik ilə bağlı. Se prendre aux cheveux-saçlarından tutmaq(saçlamaq). Ne pas toucher un cheveu de qn- heç kimə barmarlada toxunmamaq.Couper les cheveux en quatre-saçlarını dördbucaq kəsmək-düşmənçilik etmək.*

4).Fiziki vəziyyət. *Sərxoşluqla bağlı. Avoir mal aux cheveux- saçları ağrımaq-sərxoş olmaq. Avoir un cheveu sur la langue- dilinin üstündə saç olmaq-kəkələmək.*

5).Fiziki portret. *Gözəlik, çirkinlik ilə bağlı. En cheveux-çılpaq baş-sadə saçlı(qadın haqqında).Avoir les cheveux poivre et sel- istiot və duz saçları olmaq-çal baş. Avoir les cheveux comme des baguettes- süpürgə kimi saçları olmaq- cod,düz saçları olmaq.*

6).Ölçü. *Məsafə haqqında.A un cheveu près - saçıdan yaxın- yaxın məsafə.*

7). Davranış və əxlaq əlaqələri. *Mübahisə ilə bağlı. Sana couper les cheveux en quatre-saçlarını dördbucaq kəsmədən-saçlarını yoldmadan.*

Nəticə olaraq biz onu qeyd edə bilərik ki, müasir fransız dilində somatik tərkibli frazeoloji birləşlərin böyük bir qismi metaforik mənalar daşıyır. Bu zaman metaforik mənalı somatik tərkibli birləşmələrin hər biri öz növbəsində müəyyən bir funksiyanı yerinə yetirərək müxtəlif kateqoriyalar aid edilir. Somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin ifadə etdikləri metaforik mənalara görə bölündüyü kateqoriyalar əsas etibar ilə *insan xarakteri, hissiyyat, münasibət, fiziki portret, fiziki vəziyyət, ölçü, davranış və əxlaq qaydaları* ilə əlaqədardır. Somatik tərkibli frazeoloji birləşmələrin hər biri aid olduğu kateqoriyalarda biri digərinə görə daha çox funksiya yerinə yetirir. Məsələn, *la main/ le bras* -əl-qol sözlərindən düzələn somatik tərkibli birləşmələr insan xarakterinin göstəricisi olaraq daha çox təcrübə, əmək sevrəklik, xəsisliyi ifadə edir. *Coeur*- ürək sözü ilə bağlı olan somatik tərkibli birləşmələr isə daha çox hissiyyat, münasibət tərənümçüsü olaraq sevgi, sipatiya, həyacan ifadə edir. Baxmayaraq ki, somatik tərkibli frazeoloji birləşmələr arasında *front*- alın sözü ilə bağlı somatik birləşmələrin azlıq təşkil edir, əqlin ifadəçisi olan bu söz daha çox *tête*- baş və ya *cheveu*-saç sözləri ilə əvəzlənir. Belə bir əvəzlənmə sayəsində baş sözündən düzələn somatik tərkibli birləşmələr digərləri ilə müqayisədə liderlik təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Babayev A. Dliçiliyə giriş. Bakı, 1992, 262 s.
2. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонского языка. Баку, 1968, 23 s.
3. Власова Н.А. Фразеологическое гнездо с вершиной “гнездо” в общенародном языке и говорах. Орел, 1997, с. 27
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik I hissə. Bakı, 1989, s. 220-223
5. Городецкая И.Е. Фразеологизмы-соматизмы в русском и французском языках. Пятигорск, 2007, с. 98
6. Гак В.Г. Введение во французскую филологию. Москва, 1986, 183 с.
7. Соколова Г.Г. Фразообразование во французском языке. М., 1987. 144 с.

С.Р.Салимова

С.Салимова

**Соматические фразеологические единицы
Резюме**

В статье, посвященной соматическим фразеологическим единицам, повествуется о фразеологических единицах, образованных из названий человеческих органов, а также о соматических соединениях и соматизмах. Как мы знаем, соматические сочетания являются универсальными лексическими группами, присущими каждому языку. Именно определение антропоцентрической парадигмы в универсальных лексических группах и привлекает исследователей. Таким образом, в современной науке фактор «на языке человека» должен быть основным. Одна из основных особенностей антропоцентрической парадигмы связана с ее направлением на человека. То есть, в связи с тем, что человеческие органы на виду их для сравнения доводят до оригинальных стандартов. Здесь человек выступает как бы измерителем всего. Используя названия органов, разговаривающий может определить скорость движения. Например: en un clin d'oeil – bir göz qırımında, və ya bir anda; à la barbe de qn – yaxında, əl altında; à une heure sans nom-gecə yarsı, de longue main – çoxdan və s.

S.R.Salimova

**Somatic phraseological units
Summary**

The article on Somatic Frazeologist Units describes the frazeological combinations of human body organs, as well as somatic compounds and somatisms in frazeology. As we know, somatic compounds are one of the most universal lexical groups in every language. The identification of anthropocentric paradigm in such universal lexic groups has attracted many researchers. In fact, in the modern science, the "human-language" factor in the frazeology section remains a fundamental principle. One of the main features of anthropocentric metabolism is associated with the directional identification of the direction. That is, because the body parts are constantly standing in front of the eyes, they become the original standards for comparison. Here, a human being acts as a kind of thing. Using the names of the body members, the speaker can determine the speed of the action. For example, most un clin d'oeil - in an eye, or at a time; à la barbe de qn - soon, at hand; à une heure sans nom-night, de longue main - long ago and so on.

**Rəyçi: Şaban Hüseynov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**